

FÜZULİ ŞEİRİNDƏKİ BƏZİ MƏZMUNLARIN ASKETİZM BAXIMINDAN FƏLSƏFİ TƏHLİLİ

Mehmet Münir Dədəoğlu, Karabük Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Felsefe Bölümü Karabük-Türkiye, Profesör Doktor

FUZULİY SHE'RIYATIDAGI BA'Zİ OBRAZLARINING ASKETSİZM NUQTAYI NAZARIDAN FALSAFIY TAHLILI

Mehmet Munir Dadaoglu, Turkiya Karabuk universiteti
Adabiyot fakulteti "Falsafa" kafedrası professori, fan doktori

PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF SOME IMAGES IN FUZULI'S POEMS IN THE CONTEXT OF ASCETICISM

Mehmet Munir Dadaoglu, Karabük University, Faculty of
Literature, Department of Philosophy, Karabük-Turkey,
Professor Doctor

ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ НЕКОТОРЫХ ОБРАЗОВ СТИХОТВОРЕНИЙ ФУЗУЛИ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ АСКЕТИЗМА

Мехмет Мунир Дадаоглу, Университет Карабюк,
факультет литературы, кафедра философии, Карабюк-
Турция, доктор наук, профессор

e-mail:
munirdedeoglu@karabuk.edu.tr

Annotatsiya: Bu fəlsəfi təhlil məqaləsində şair Füzulinin şeirlərindən istifadə etməklə onun ağıl dünyası və düşüncələri arasındakı əlaqənin mahiyyətini açıqlamağa çalışacağıq. Bunu etməkdə əsas məqsədımız estetik obyekt olan Füzuli şeiri ilə onu yaradan estetik subyekt (Füzuli) arasında (daxili və zahiri elementləri nəzərə alaraq) estetik bağın necə qurulduğunu izah etməkdir. Buna nail olmaq mümkün olarsa, estetik subyekt haqqında biliklərin (bədi bilik kimi (müəyyən dərəcədə subyektivlikdən xilas olmuş)) rəşional biliyə ekvivalent informasiya dəyəri olduğu göstəriləcəkdir.

Füzuli təqribən 1480-1556-cı illər arasında yaşamış, şeirləri ilə türk və İslam dünyasında ədib və şair kimi tanınan bir şəxsiyyətdir. O, ana dili türkcə ilə yanaşı, şeir yazacaq səviyyədə bildiyi ərəb və fars dilləri ilə də klassik İslam və Türk ədəbiyyatının çıxır açan sənətkarlardandır. Füzulinin fikrincə, poeziya sənəti insanlara ümumi varlıq üzərində yüksəlməyə imkan verən imtiyazlı bir mövqe yaradır. Füzuli qəzəllərində poeziyadakı üstünlüyünü açıq-aydın nümayiş etdirsə də, "Leyli və Məcnun" adlı məsnəvisi ilə yüksək şairlik şöhrətinə yüksəlmişdir.

Açar sözlər: Füzuli, zahid, fəlsəfə, ağıl, estetik subyekt, estetik obyekt, estetik bilik, kainat, dünya, insan, cəmiyyət, həyat, rəşional bilik.

Abstract: In this philosophical analysis attempt, the nature of the relationship (the act of thinking) between the poems of the wise poet Fuzulî and his mental world will be tried to be explained by the method of philosophical analysis. Our main purpose in doing this is to explain how the aesthetic bond (taking into account internal and external elements) is established between Fuzulî's poetry, an aesthetic object, and the aesthetic subject (Fuzulî) who created it. If it is possible to achieve this, it will be shown that the knowledge of the aesthetic subject (as aesthetic knowledge) will to some extent be free of subjectivity and have an informational value equivalent to rational knowledge.

Fuzulî lived between approximately 1480-1556 and is a well-known figure as a man of letters and poet in the Turkish and Islamic world with his poems. He is one of the groundbreaking artists of Classical Islamic and Turkish Literature, with his knowledge of Arabic and Persian, which he knows well enough to write poetry, as well as his native language, Turkish. According to Fuzûlî, the art of poetry creates a privileged position that offers people the opportunity to rise above the total existence. Although Fuzûlî clearly demonstrates his superiority in the art of poetry in his ghazals, he deserves his fame as a poet with his masnavi named Leyla vü Mecnûn.

Keywords: *Fuzuli, asceticism, philosophy, mind, aesthetic subject, aesthetic object, aesthetic knowledge, universe, world, human, society, life, destiny, rational knowledge.*

GİRİŞ. Füzuli təkcə ədəbi təsirinin genişliyi və davamlılığı ilə deyil, həm də yaradıcılığının estetik dəyəri ilə türk ədəbiyyatının ən nüfuzlu simaları arasında seçilən mövqeyə malikdir¹. Məlum olduğu kimi, zaman-məkan formaları daxilində bir varlıq olaraq ontoloji reallıq daşıyan hər bir sənət əsəri iki əsas elementə malikdir. Bunlardan birincisi estetik subyekt tərəfi, digəri isə estetik obyekt tərəfidir. Bu iki fərqli reallıq arasında müəyyən razılaşmalar və əlaqələr mövcuddur və nəticədə hər iki varlıq sferası arasında üçüncü varlıq sferası yaranır. Maddi və mənəvi sivilizasiyanın toplanması dediyimiz, bəşər övladını irəli aparan və onu daim məcmu şəkildə inkişaf etdirən sərvət bu varlıq sahəsində baş verir. İnsanı əhatə edən təbiətdə bu sahəyə rast gəlinmir və onu yaradan insanlardır. İnsan hazır tapdığı xammalı yoğuraraq zehmindən formalar verən heykəltəraş-memar kimi mədəniyyət və texnologiya yaradır. Lakin sözügedən əməllərin təhlili (idrak, anlama, təfəkkür və izahat) bizə bütövlükdə sənətə aid olan xüsusi bilik növü olan estetik bilik (irfan) verə bilməz. Çünki burada bəzi subyektiv ünsürlərin (bədi əsəri informasiya olan əsərdən fərqləndirən xüsusiyyətlərdir) hətta rəssamın da tam olaraq bilmədiyi rolu var. Bu baxımdan sənət sahəsinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı araşdırmalar elmdən daha çox fəlsəfənin əsas intizamı olan estetik intizamına xasdır. Bu baxımdan, ümumiyyətlə söz sənətinin bir qolu kimi xarakterizə edə biləcəyimiz ədəbi sənətlər də sənət fəlsəfəsinin problemi hesab olunurdu. Bunun əsas səbəblərindən biri də bu sahənin özünü “obyektiv” təhlilə təqdim etməyən davranış sferası hesab edilməsi idi. Halbuki hər bir sənət əsəri insan şüurunda müəyyən reaksiyalara səbəb olan təəssürat

nümunəsidir. Bu əsas səbəbə görə hər bir sənətin və əsərin/əsərin/məhsulun/mətnin yaradıcısı davranış elmlərinin mövzusu olmalıdır.²

Sənətkar estetik subyekt olaraq sənət dediyimiz bu hərəkətlə nə istəyir? Estetik mövzunun bədi aktı insan üçün nə deməkdir? Bilirik ki, bütün bu problemlərə toxunan və sənətin prinsiplərini təhlil etməyə çalışan fəlsəfi nəzəriyyələrə sənət fəlsəfəsi və ya sənət ontologiyası deyilir ki, bu da eyni mənə daşıyır. Bu intizamın məqsədi sənətkara prinsiplər diktə etmək və ya məsləhət vermək deyil, sənət adlı varlıq sferasını dərk etmək və bu sahənin insan varlığının məcmusunda yerini göstərməyə çalışmaqdır³.

Bədi əsərə (məsələn, Füzulinin hər hansı bir şeir mətninə) nəzər salmaqla həm bu obyektin bizə göstərdiyi təsirləri obyektiv tənqid etmək, həm də zehni aləmdə baş verənləri elmi təhlil etmək olar. Onu bu sənət obyektinə (sənətkarın imic dünyası, yaşadığı dünya da təsvir edilə bilər) baxaraq yaratmışdır) mümkün və hətta zəruridir.

Sənət əsərinin yaradılması prosesində estetik subyekt həlledici olduğu halda, bədi məhsul ontoloji müstəvidə meydana çıxdıqdan sonra estetik obyekt ona yönəlmiş psixi şüura öz təsirini göstərməyə başlayır. Bu baxımdan Füzulinin poeziyasının estetik obyekt kimi estetik dəyəri onun istifadə etdiyi dildən deyil, poeziyasının metafizik əsaslı bəşəri fəlsəfəsindən qaynaqlanır. Lakin onun mənsub olduğu ədəbi aləmdə daim oxucusunu tapmasına şərait yaradan səbəblər və poeziyasının təsirinin genişliyi və davamlılığı arasında doğması ilə böyük bir türk kütləsinə çata bildiyini görə bilərik. Ərəb və fars dillərindəki divanları ilə dil, türk və digər müsəlman icmaları. Lakin onun şeirlərindəki

¹ Köprülüzadə Mehmed Fuad, “Füzuli həyatı və əsəri”, Yeni Şərq kitabxanası, İstanbul, 1924, S.3.

² Erol Güngör, Doktorluq, dosentlik, professorluq dissertasiyaları, Yer-Su, 2018, S.3

³ Taqiyettin Mengüşoğlu, “Fəlsəfəyə giriş”, Rəmzi Kitabevi, İstanbul, 1983, S.220-222.

özünəməxsus daxili poeziya, insanı kədərləndirən şiddətli həzinlik, metafizik obrazlar və insan təbiətinin özəl “xüsusi kainatı” ilə əlaqə yaradan əsas obrazlar olmasaydı, Füzuli poeziyasında ancaq folklor var idi. və bugünkü tarixi dəyəri. Demək olar ki, hər bir fədakar insanda rast gəlinən, səbəbi, qaynağı, kim olmasından asılı olmayaraq bütün dərd və bəlalara könüllü olaraq can atan Fuzûl-i rind-i Şeyda bir həyat tərzi olaraq hedonizmdən uzaqdır və keçmiş keçmişdir. özünü dünyəvi ehtiraslardan döndərmiş bir insan olaraq da tapırıq. Ruhlarında bir növ “ilahi qığılıcı” olan bu cür insanlar (başqalarının nəzərində axmaq sayıla biləcək seçimlərlə) özlərini bədbəxt etmək üçün bir növ bəhanə tapırlar və öz həyatlarında da öz həyatlarında peyda olurlar. bütün insanlar üçün əziyyət çəkən böyük fədakarlıqlar kimi tarix səhnəsi. Xristian dünyasının nəzərində İsa Məsihin bütün bəşəriyyət adından daşdığı “xaç”ın mənəvi vəziyyəti və dəyəri ondan ibarətdir ki, bu, onun bütün bəşəriyyət adına çəkdiyi bu böyük əzabın simvoludur. İslam dünyası ümumiyyətlə İsa Məsihin “çarmıxda öldürüldüyünü və 3 gün sonra dirildiyini” qəbul etməsə də, onlar İsa Məsihin heç vaxt öldürülmədiyinə və Allah səviyyəsinə qaldırıldıqdan sonra da indi də sağ olduğuna inanırlar. qiyamətdən əvvəl yenidən dünyaya gələcək və Dəcəlla vuruşacaq. Fəqət biz düşünürük ki, İsanı son nəticədə insanların gözündə bu qədər ucaldan onun digər din xadimləri kimi dövrün ən böyük imperiyası olan Roma ilə əməkdaşlıq etməsi, zülmərə qarşı susması və yaşaya bildiyi vaxtda rahat bir həyat sürməsidir. rahat həyat onun adına böyük əzablara könüllü boyun əyməsidir. Digər tərəfdən, öz qövminin ondan gözləməsi, “Allahın onları başqa millətlər üzərində üstün “ağa” etmək idealını həyata keçirmək bir yana, Allahın belə bir vədi olmadığını və bütün insanların gözündə bərabər olduğunu onlara bildirməlidir. Allahın” sözləri bu kübar millətçiləri az qala özündən çıxaracaq və nəticədə “İsa bizi Romaya qarşı üsyana və inqilaba sövq etmək istəyir” deyərək, İsa Məsihdən daim Roma valisinə şikayət edirdilər. Əslində, bütün bəşəriyyətin onlara qulluq etmək və onlara ibadət etmək üçün yaradıldığını düşünən sionistlər əvvəlcə yəhudi olan İsa Məsihdən quruluşun mütləq məcburedici hakimiyyətinə şikayət edirdilər (bəlkə də bir peyğəmbəri öldürdüyünə görə Romaya lənətlənəcəyi ümidi ilə).), Peyğəmbər olmasaydı, bir müxalifdən xilas

olacağımıza ümid edirdilər. Amma sonda İsa Məsih bəlalərin bütün ildırımını özünə cəlb edən ildırım çubuğu kimi insanlar naminə özünü qurban verən böyük bir əziyyət çəkən kimi qarşımıza çıxır. Əslində İslam əqidəsində ilahi “yaradılış” əməlinin mahiyyəti “kəbəd” deyilən çətinlik və məşəqqətdir. Qurani-Kərimin Bələd surəsinin dördüncü ayəsinə görə insan müəyyən mənada kebedə, yəni çətinliklərə, bəlalara görə şəkillənmiş bir varlıqdır. Bu ifadə insan həyatındakı çətinliklərə və onun yaradılmasının zəhmətli prosesinə işarə edir. İnsan bəla, dərd, iztirab, bəla, iztirab qazanında bişmiş yemək kimidir. Bu baxımdan, həqiqətən insan olmaq çətin, çətin, məşəqqətlidir, yəni heç də asan deyil, “məbud”dur. Füzulinin əsrlər boyu ilhamlandığı şeir nəfəsi bu faciəni bizə çatdırır.

Məlum olduğu kimi, subyektin faciəvi obraza çevrilməsi üçün “subyekt əxlaqi ziddiyyətlər və ya təbii qanunlar qarşısında aciz qalmalıdır. Bu vəziyyətdə insan öz taleyi ilə üzləşir və faciəli sonluğu qaçılmaz edən hadisələri tətikləyən seçimlər edir. Bu kontekstdə Füzuli:

“Məni candan usandırdı, cəfadən yar usanmazmı; Fələklər yandı ahimdən muradın şəmi yanmazmı” dedikdən sonra dedi: “Qamu bimarına canan dəvayi-dərd edər ehsan, neçün qılmaz mənə dərman, məni bimar sanmazmı” deyərək özündən soruşur ki, niyə aşiq olduğu adam özündən başqa bütün xəstələrin xəstəliklərini sağaldır, amma sağalmır və bu maraqsızlığın səbəbi kifayət qədər xəstə olduğunu düşünməməsidir? Bəlkə də ona kifayət qədər xəstə olduğunu göstərə bilsəydi və ya sevgilisi onun xəstə olduğunu başa düşsəydi, mütləq ona rəhm edərdi, ona görə də şair anlaşılmaqlıqdan şikayətlərini bildirir. Şair özünü müalicəyə möhtac bir xəstə kimi görərək sevgilisinin onu niyə sağaltmamasından, şəfqət göstərməməsindən məyus olduğunu bildirir. Hər kəsə dərman olan bu aşiqin, hamıya xoşbəxtlik bəxş edən bu məhbubun niyə özünü bundan kənarda qoyduğunu anlaya bilmir, ondan küsür. Bunu üsyan hesab etmək olmaz. Bu, sadəcə olaraq, onun taleyinə bir irad, şikayətdir. Və Füzuli istəsə belə, sevgilisinin buna məhəl qoymamasına üsyan edə bilməzdi. Çünki, fikrimizcə, bu aşiq hər bir insanın çox yaxşı tanıdığı məşuq şəklində təqdim edilən insandan çox, fəvqəlbəşəri varlığa işarə edir. Şeirinin davamında isə Füzuli deyir ki, “Qəmim pünhan tutardım mən dedilər yarə qıl rövşən; Desəm ol bivəfə bilməm

inanarmı inanmazmı” deyir. Şair sevgilisinin ona qarşı biganəliyindən o qədər əziyyət çəkirdi ki, hətta özünü sevgilisinə layiq görməmək utancaqlığından doğan qəm-qüssəni özündə saxlayırdı, ondan bir sirr. Amma onun hissələrini hiss edənlər ona sevgilisinə açılıb “ona sevdanı aç, bu mövzuda ona içini tök, bu sevdanı artıq içinde gizlətmə, aşikar qıl” deməyi məsləhət görür. Amma Füzuli məşuqunun, dostun, məşuqənin və ya istədiyi Tanrının ona vəfalı olmamasından və ona görə olan dostluğu göstərməməsindən (vəfasızlıq edə bilər) narahatdır. Bunun əsas səbəbi özünü günahlandırması və inandıracaq dərəcədə ona bağlılıq, sədaqət, sevgi və bəndəlik göstərə bilməyəcəyinə inanmasıdır. Bu səbəbdən sevgilisinin ona qarşı tərəddüd edə biləcəyindən qorxur. Çünki göründüyü kimi, bu sevgi birtərəflidir və qarşılıqlı sevgidən yaranmır. Aşiqin şairə boyun əyməməsi ilə bağlı Füzuli onunla həmfikir olsa da, “Deyildim mən sənə mail sən etdin əqlimi zail” deyir onda Allahın gözəlliyinin də payı olduğunu bildirir: Əgər bu qədər gözəl olmasaydın, mən səni məhv edəcək qədər aşiq olmazdım. Bu incəliyi anlamayanlar üçün şairimiz deyir ki, mənə tanıyan qafil səni görməyə utanmazmı? O, deyərək buna işarə edir. Əslində, şair etiraf edir ki, əgər sevgilisinin sonsuz yaxşılığı və gözəlliyi olmasaydı, onda belə bir meyl olmazdı. Allah şairimizi möhtəşəm və əzəmətli gözəlliyi ilə özünə cəlb etmiş, aqlını məhv edəcək qədər özündən xəbərsiz etmişdir. Belə ki, o fəvqəlbəşəri aşiqin gözəlliyini və gözəlliyini dərk edən bəzi müdrik insanlar bu sonsuz gözəlliyi görəndə Füzulinin yanına gedərək soruşurlar: “O gözəl Tanrının qarşısında bütün sevgin budurmu?”. O da tərəddüd edir və insanların belə deməsindən qorxur. Sonda cismanidən kənar bu faciəli ab-hava Füzulini psixoloji cəhətdən əhatə edib və şair üçün artıq gecdir: “Füzuli rindü şeydadır həmişə xalqa rüsvadır; Sorun kim bu ne sevdadır bu sevdadan usanmaz mı?” Bu sualın cavabı “yox, usanmaz”. Çünki bunun başqa bir şairin dili ilə desək, cavabı belədir: “Bəla yağış kimi göydən yağarsa, Başını ana dutmaqdur adı eşq”. Ona görə də Füzuli dərviş kimi dünyadan, onun ehtiras və qayğılarından uzaqlaşmış. Xalq ona xor baxsa da, o, heç vaxt bundan şikayətlənmir. Çünki bu, sevginin

obyekti deyil, mahiyyətidir, ondan imtina ediləcək bir obyekt deyil. Amma Füzulinin poeziyadakı uğurlarından biri də misralarının ilk qatında insan mahiyyətini daim qoruyub saxlamasıdır. Burada onun uğuru yalnız beş duyğu səviyyəsində düşünə bilən sadələvh insana həqiqətən təsir edən səmimiyyət kimi görünür.

Füzulinin həyat hekayəsindən bölmələr və əsərlərinin əsas xüsusiyyətləri:

Türk Divan ədəbiyyatını zirvəyə çatdıran şairlərdən biri olan Füzuli də türk ədəbiyyatının şövlü, duyğulu, şəxsi hissələrini səmimiyyətlə ifadə edən lirik şairlərindəndir. Bu böyük şairin həyatı geniş konturda məlumdur. Füzuli əslən Azərbaycan türküdür. Onun Oğuzların Bayat tayfasından olduğu “Məcmə-ül Həvas”da qeyd edilir. Tarixi mənbələrdə sübut olunur ki, qədim və böyük Oğuz tayfası olan Bayatlar Böyük Səlcuqlular zamanından İraqda hər şeyə və bütün şeytani layihələrə baxmayaraq məskunlaşmışlar.⁴ Bu səbəblərdən Krımski, Huart, Minorski kimi türk olmayan bəzi yazarların Füzulinin əslən kürd olması iddiası tarixi faktlarla və mövcud məlumatlarla üst-üstə düşür.⁵ Köprülünün qənaətinə görə, adıçəkilən müəlliflərin Füzulinin etnik mənşəyi ilə bağlı yanlış təsəvvürlərinin əsası Bayat türklərini kürd tayfası ilə səhv salmalarındadır.⁶ Füzulinin özü də öz həyatı ilə bağlı bəzi məlumatları açıqlamaqdan çəkinməmişdir. Bununla bağlı “Mətləül-etiqa” əsərinin müqəddiməsində adının Məhmməd, atasının adının isə Süleyman olduğunu bildirir⁷. Bu kontekstdə Füzuli türkcə divanının ön sözündə özü haqqında deyir ki, “Mən ərəb İraqında doğulmuşam və ömrüm boyu başqa ölkələrə səfər etməmişəm”. Bu ifadəyə əsasən onun o gündən etibarən Bağdadın ilhaqı sayılan Nəcəf/Kərbəladan olduğunu düşünmək daha düzgün olardı⁸. Bu tezisə əməyi olan mühüm ədəbiyyat tarixçisi prof. Fuat Köprülü də razılışır və əlavə edir ki, Füzulinin erkən türk olub. Füzulinin yaşadığı dövrə kimi İslam cəmiyyətlərində insanın etnik mənsubiyyətinin onun sosial vəziyyətini müəyyən edən xüsusi təyinedici amili olmadığından insanlar öz etnik mənsubiyyətini gizlətməyə ehtiyac hiss etmədilər. O dövrdə bir çox kürd əsilli şairlər Türk Mədəniyyətində təhsil almış və bu

⁴ Köprülüzadə Fuad, s.13-14.

⁵ Hasibe Mazıoğlu, “Füzuli və Türkçe Divanından seçmələr”, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992, S.1-2

⁶ Köprülüzadə, S.13.

⁷ Mazıoğlu, S.2

⁸ Cövdət Qüdrət, “Füzuli”, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1985, S.6-7.

mədəniyyətin təsiri ilə Azərbaycan türkcəsində şeirlər yazmışlar⁹. Hətta bu ənənənin 20-ci əsrə qədər davam etdiyinin şahidi oluruq: Məsələn, İraq prezidentlərindən biri olan Cəlal Tələbaninin yuxarı nəslindən olan dərviş locası və divan şairi Şeyx Rıza Tələbani (1831-1910) çoxlu gözəl təqvimlər yazıb. 2200 beytdən ibarət divanında satira və ilahilər yer alır¹⁰.

Füzulinin türk olduğu dəqiq olsa da, hər türk tayfası, hətta ana dili türk olan hər bir müsəlman ümməti onu özlərindən fərqli görmürdü. Füzuli bütün Türk millətinin təmsilçisidir, yaqin ona görə ki, hər bir türk öz şeirindəki gözəl yumoru, hikməti bilir.

Hər bir xalq təbii olaraq öz tarixi daxilində təkamül yolu keçən şəxsiyyətini qorumaq, öz varlığını, ədəbiyyatını, xalq mahnılarını, folklorunu, dilini, mədəniyyətini, adət-ənənələrini, dəyərlərini yaşatmaq istəyir. Necə ki, hər bir xalq bunu bir çox cəhətdən edir, demək olar ki, hər bir xalq özünü bəzi simvolik fiqurlarla eyniləşdirir. Bu baxımdan deyə bilərik ki, Füzulinin şeirləri türkcəni öz anasından öyrənən hər bir türk üçün ana südü qədər tanış və mübarəkdir. Amma eyni zamanda, onun poeziyasındakı fəlsəfi təfəkkür insan fitrətinə uyğun və uyğun olduğu üçün Füzuli poeziyasında maddi dünya bütün bəşəriyyətə açıq bir xarakter göstərir.

Türk poeziyasının son 500 ilinə obrazı, şeirinin nəfəsi ilə şeir üslubu ilə hakim olan müdrik şair Füzuli bu əsərlər yazmışdır: “Divan”, “Bəngü-Badə”, “Hədiqatüs-Süəda”, “Leyli və Məcnun”, “Şikayətnamə”, “Ənisül-Qəlb”, “Həft Cam”, “Şəhhət və Mərəz. Bizdə onun “Ruhnamə”, Risaleyi Müəmma”, “Mətləül Etiqad” kimi əsərləri var və İslam Mədəniyyətinin bir çox yerində nəşr olunub. Coğrafiya, xüsusilə İstanbul, Bakıda, müxtəlif dövrlərdə və günümüze qədər gəlib çatmışdır. Onun haqqında çoxlu şərhələr yazıldığı kimi, haqqında saysız-hesabsız monoqrafiyalar da yazılıb.

Poeziyasının bədii dəyəri baxımından bütün Klassik türk ədəbiyyatı tarixində ən böyük şair sayılmağa layiq olan Füzuli; Başda Azərbaycan, Özbək, Türkmən və Osmanlı olmaqla bütün Türk-İslam Ədəbiyyatının orta q dəyəridir. Hələ də çox

oxunan və sevilən bu böyük lirik şairin təsiri bu gün də davam edir.¹¹ Füzulinin “Türk poeziyası”ndakı yerini türkdilli cəmiyyətləri orta q ədəbiyyatının təməlləri kontekstində təsvir etmək, onun poeziyasındakı obrazlar dünyasını fəlsəfi cəhətdən təhlil etmək gələcək Türk Poeziyası üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məlum olduğu kimi, türk xalqı əsgər olduğu kimi sənətkar xasiyyətli bir xalqdır. Ancaq bədii fəaliyyətlər üçün tələb olunan materiallar həm bahalı olduğundan, həm də asan tapılmadığından deyə bilərik ki, bu və buna bənzər səbəblərdən ən ucuz və hər yerdə olan “nitq”ə əsaslanan bədii fəaliyyətlər türk cəmiyyətində daha da populyarlaşmış. Bu araşdırmada ümid edirik ki, Füzuli poeziyasındakı obrazlar dünyasını mümkün qədər fəlsəfi təhlil etməyə çalışmaq Füzulinin poetik mövzuları türk poeziyasının gələcək türkdilli nəsillərin şüurunda və qəlbində açılmasına mühüm imkan yaradacaq. Füzuli təxəllüsü ilə məşhurlaşan, ərəb və fars dillərində, xüsusən də ana dili türkcə şeirlər yazan Məhəmməd bin Süleymanın həyatı, düşüncələri ilə bağlı çoxlu araşdırma və araşdırmalar dərc etdirdiyi, demək olar ki, türk ədəbiyyatı ilə maraqlanan hər kəsə məlumdur¹².

Füzulinin özü farsca yazdığı Divanının müqəddiməsində niyə “Füzuli” təxəllüsü aldığını açıqlayır. O, əvvəllər başqalarının işlətdiyi təxəllüslərə üstünlük verməmiş, o dövrdə hamının xoşuna gəlməyən “Füzuli” kimi həm müsbət, həm də mənfi mənə daşıya bilən təxəllüsün ona daha uyğun olduğunu bildirmişdir. Bu ikili mənaların hər ikisinin ona uyğun olduğunu bildirir. O, bəzən nə alim, nə də fəqih olmasına baxmayaraq, elmi məsələlərdə öz hüdudlarından kənara çıxıb, lüzumsuz sayıla biləcək mühakimə və mülahizələr irəli sürdüyünü, bəzən isə bu təxəllüsün ona görə münasib olduğunu bildirir ki, o, həqiqətən də “üstün” nəticələr əldə edə bilir. fəzilətli mütəfəkkirlər istehsal edə bilərlər.¹³ Hətta təxəllüs seçiminə yanaşmasında da Füzulinin əsas xarakteri özünü göstərir: iddiasız olmaq, sadəcə özü olmaq. İnsanlar onun poeziyasındakı hikməti öz şəxsi mülahizələri ilə “Rəhmani” və ya “Şeytan” kimi şərh edə bilərlər. Bunlar insanların tamamilə öz təbiətindən asılı olan subyektiv üstünlükləridir. O,

⁹ Köprülüzadə, S.13.

¹⁰ İbnü'l Emin Mahmud K. İnal, “Son əsr Türk Şairləri”, Milli Eğitim Basımevi, İst., 1988, C.7, S. 1477-1478.

¹¹ Füzuli, “Leyli və Məcnun”, Haz.: Məhəmməd Nur Doğan, YKY., İstanbul, 2000, S.

¹² Həmid Araslı, “Məhəmməd Füzulinin əsərləri”, Şərq-Qərb, Bakı, 2005, C.1, S.11.

¹³ Mazıoğlu, S.4..

özünü və poeziyasını “su kimi” saflaşdırdığı halda, poeziyasındakı mövzuların “ilan təbiəti” ondan zəhər, “təmiz təbiət”lər isə ondan “bal” çıxara bilir. Yəni insanlar onu boş işlərlə məşğul olan müvəqqəti daxmada yaşayan gərəksiz bir ziyarətqah kimi görə bilər, ya da Peyğəmbərə olan sevgisinə görə Peyğəmbərin “Gözəlliyi”nin Faciə Məbədinin Qoruyucusu kimi görə bilərlər. yer üzündə təvazökar insan. Əslində, Füzuli bu hiss və düşüncələrini poetik dildəki gücünü ən yaxşı şəkildə ortaya qoyduğu “Əl-i Əba mərsiyyəsi” poemasında ifadə edir.¹⁴ Füzuli sənətinin ən uca zirvəsi sayıla biləcək bu elegiyada tarixin ən ürəksiz hadisələrindən olan bu hadisəni dil qüdrəti çərçivəsində belə ifadə edir:

“Tədbiri qətlə Ali Əba qıldın ey fələk,
Fikri qələt xəyali xəta qıldın ey fələk,
Bərki səhabı hadisədən tiqlər çəkib,
Bir bir həvaleyi şühədə qıldın ey fələk,
İsməti harəm-sərasına hörmət rəva ikən,
Pamali həzmi bi-sər ü pa qıldın ey fələk,
Səhrayı Kərbəladada olan təsnə ləblərə,
Riki rəvanü seyli belə qıldın ey fələk,
Təhfifi qədri şərdən əndişə qılmayub,
Övladı Mustafa'yacəfa qıldın ey fələk,
Bir rəhm qılmadun cigəri qan olanlara,
Qürbətdə rüzgari pərişan olanlara”

Yuxarıdakı beytlərin birinci sətirində Füzuli Kərbəla qətlinin təqsirini və günahını Cəbriyə/Fətalist kimi “Qədar”ə bağlayır. Lakin onun üzvü olduğu İslam Məktəbi ehkam baxımından insanların iradə azadlığına və öz əməllərini seçmək səlahiyyətinə malik olduğunu qəbul edir. Burada şairimiz ilk növbədə bu cinayəti törədən bir qrup qatilin “biz belə bir fəlakət istəməzdik, amma nə edək, taleyimiz belə oldu, taleyimiz bizi bu hərəkətə sövq etdi” deyən bir inamın olduğunu nəzərdə tutur. “İkincisi, onun “Ey qismət” adlandırdığı şey, həmin gün hakim olan Zeitgeistdir. “Dinin dəyərsizləşməsindən narahat deyildiniz” ifadəsindən bu keyfiyyəti aydın başa düşürük. Çünki o, Bəxt və Tanrını eyni görsəydi, Allahı dinin dəyərini aşağı salmaqda ittiham etmək mənasız olardı. Kalenderi və ya Mələmi psixologiyasında bu şərhin qarşılığı ola bilsə də, inanırıq ki, Füzuli mədrəsə mədəniyyətini bilən bir şair kimi bunu ləyaqətlə ifadə edə bilərdi, ancaq divanına misra kimi daxil etməzdi.

Füzuli bir metafora yaradıcısı kimi ictimai hadisələri buludlara bənzədir və həqiqət və ədalət

günəşinin bu buludların arxasında gizləndiyini, ictimai hadisələrin faciəvi ölçüsünün insanların münaqişələri və seçimləri nəticəsində şimşək kimi üzə çıxmasını rəmzlə ifadə edir. “Bərk-ı sehâb-ı hədisdən göz yaşı çəkir”. O, bildirir ki, bu sosial şimşəklər insanların qəlbini yandırır və gələcək nəsillərdə unudulmaz izlər buraxacaq. Eləcə də Füzulinin poetik qüdrətini, məcaz yaratmaq bacarığını “Qürbətdə küləyi bərpad olanlara” misrasında bir daha görürük. Məlum olduğu kimi, qürbət, qəriblik, tənhalıq diyarıdır. İnsan qürbətdə olarkən özünü küləyin qarşısında yarpaq kimi aciz hiss edir. Füzuli Kərbəladada günahsız insanların çarəsizliyini izah etmək üçün yad həyatında baş verən hadisələrin küləyi ilə sovrulan insanların dəhşətli qayğılarını müqayisə edir. Arxasında külək olan yelkənli qayıq dənizdə sürətlə üzduyü kimi, arxada dövrün hakim güc mərkəzlərinə sahib olan insan da rahatlıq və rahatlıq içində yaşayır. Halbuki, eyni adam müxalif dövlət hakimiyyətinə müqavimət göstərəndə çoxlu vəhşiliklərə məruz qalır və bu, insanın küləyi məhvdir. Ərəbcə “küləyiniz” mənasını verən “rihukum” ifadəsi də Quranda qüdrətli, əzəmətli və hörmətli olmaq mənasında, Ənfal surəsinin 46-cı ayəsində “bir-birinizlə mübahisə etməyin, yoxsa zəifləyəcəksən və nə külək, nə ruh, nə də güc qalmayacaq”.

Türk ədəbiyyatının və poeziyasının yazılmamış qədim dövrlərdə mahiyyətini araşdırmaq bir çox ixtisas sahələrinin ortaq mövzudur: Bu sahənin tədqiqi türk şifahi əfsanələri, əfsanələri, dastanları, atalar sözləri, nağılları, nağılları, türküləri, türkdilli nağılları, nağılları, nağılları, nağılları, nağılları, türküləri, türküləri, türkdilləri, türk dilləri, türkdilli rəvayətləri, türkdilli rəvayətləri, nağılları, nağılları, nağılları, nağılları, nağılları və türküləri öyrənməkdir. tarix, filologiya, folklor, mifologiya, arxeologiya və sənət tarixi kimi elmlər üzrə elmi araşdırma qrupları uzun saatlar çalışır. Bu baxımdan, bu sahədə monoqrafiyaların mühüm nöqsanları doldursalar da, yarımçıq qalacağı göz qabağındadır. Lakin yazılı ədəbiyyatımız üçün eyni nöqsanları qeyd etmək olmaz. Bu səbəbdən İslamdan sonrakı Türk Ədəbiyyatımızı araşdırıb tədqiq etdikdə görürük ki, o, ərəb və fars ədəbiyyatının təsiri ilə təkamül yolu ilə inkişaf etmiş, lakin hər sintez kimi onları əhatə edərək, onlara istinad edərək onları aşmış bir İmperator Ədəbiyyatıdır. . Bu

¹⁴ Tanpınar, “Ədəbiyyat məqalələri”, S.144-145.

baxımdan biz düşünürük ki, bir əsərin və ya şeirin türk ədəbiyyatına daxil edilməsinin olmazsa olmaz şərti onun türk dilinin hər hansı dialekt və ya şivə ilə yazılmasıdır. Çünki şeir və fikirlər yazıldığı dildədir, dil isə düşüncə və “məna” evidir.

Bugünkü Ərəb Ədəbiyyatının başlanğıcını onun ilk yazılı və şifahi nümunələrindən Cahiliyyət əsrinin qəsidələrinə qədər izləmək mümkün olduğu halda, Çağdaş İran Ədəbiyyatının əsaslarını onun ilk səlahiyyətli nümunəsi ilə Firdevsidən başlamaq da mümkündür. Türk dilinin bildiyimizə görə ilk sənədləri olan “Orxon kitabələri” və ondan əvvəlki “Çoyr kitabələri” göstərir ki, türk dili təkcə gündəlik işlərdə istifadə olunan təbii bir dil olmaqla yanaşı, həm də 2000-ci il tarixinə qədər dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. türk xalqının təfəkkür və qavrayış dünyasını ifadə etmək üçün konseptual (anlayış və mövzu) gücü.

Yunus Əmrənin (İmrə) “Divan-ı Yunus”u, dünyanın qədim xalqlarından olan biz türklərin ana dili olan türkcənin 13-cü əsrin əvvəllərində Anadolu ləhcəsində öz kimliyini necə tapmasıdır. Çünki Yunus 600 il əvvəldən bu günə açılan bir qapıdır.¹⁵ Bu mənada deyə bilərik ki, Füzuli aşiq qəzəlləri ilə türkcənin Hafız-ı Şirazidir.¹⁶ Tarixi kontekstdə inkişaf edərək ədəbiyyat və elm dilinə çevrilən türk dili (üç ləhcəsində) Əli Şir Nevai, Necati və Füzulinin divanları ilə ən yetkin səviyyəsinə (kamillik dərəcəsinə) çatmışdır. Türklər tamamilə könnüllülük əsasında təxminən 400 il davam edən islamlaşma prosesində ərəb və fars dillərində ədəbi-elmi əsərlər, məmulatlar yaratsalar da, öz dillərində bu yetkinliyə malik dini və elmi əsərlər istehsal edə bilmək müəyyən bir proses tələb edirdi.¹⁷ Yer üzündə heç bir sivil xalq tam müstəqil, başqa xalqlardan və sivilizasiyalardan təcrid olunmuş yüksək səviyyəli özünəməxsus sivilizasiya qurmamışdır. Qarşılıqlı qarşılıqlı əlaqə olmalıdır. Və belə də oldu. İnsanlar ətraf təbiətin daxilindəki hava, torpaq, su, bitki və canlılar aləminə təmas etmədən, bəzən ona təsir edərək, bəzən də onların təsirinə düşərək öz mahiyyətini inkişaf etdirmiş, təbiət vasitəsilə ikinci təbiət yaratmışdır. İnsanlarla mühit münasibətlərində olduğu kimi, hər bir xalq başqa

xalqlarla, mədəniyyətlərlə təmasda olmaq məcburiyyətindədir (zərurətə görə təsir etmək və ya lazım gəldikdə təsir almaq şəklində). Çünki insan əlaqə qura bilən varlıq deməkdir. Bu baxımdan deyə bilərik ki, insan cəmiyyətdəki digər insanlarla əlaqə qura bilən məxluq olduğundan, bu müstəvidə təbiətlə, insanlarla “enis” olmaq üçün (nisyanda) unudan bir varlıq olmalıdır. Yəqin ki, bu nişan xüsusiyyəti ilə insanlar hər cür iztirabları, kədərləri, qorxuları, təşvişləri, ağrıları unudaraq, insanlara və gələcəyə ümid bəsləyə bilirlər. Ancaq bəzi üstün yaradılışlı insanlar var ki, bütün bəşəriyyətin fəvqünə yüksəlir, öz iztirablarından müqəddəs bir həzz və xoşbəxtlik duyarlar. Məhz bu mənada deyə bilərik ki, ruhu ilahi eşqə malik olan Füzuli fəlsəfi hikmət yolunda aşiqdir.¹⁸ O, şeirlərində öz sivilizasiyasının sevgi əxlaqını tərənnüm edir. Ancaq deyə bilərik ki, onun məhəbbət əxlaqı mənsub olduğu mədəniyyət və hikmət aləminin bəşəri fəlsəfəsinə uyğundur və Həzrət Füzuli öz əzabından səadət duyar və əslində, onun yeganə xoşbəxtliyi bu iztirabı hiss etməsidir. hüzn: “Ey məşuqəm, bəlaya dirənsən, eşq bəlasından peşman olma, Ağyari sirrindən “/ah idüb agah hərəkət” misralarında da yaxından anlayırıq. Onun fikrincə, Allah eşqi ilə dolu olan insan sevginin bu imtahanından və bəlasından çəkinməz və belə bir tanrı-insan münasibətindən uzaq bir həyat yaşayan şəhvət və hedonist insanlar tərəfindən nifrət edilməz. Aristotel şeirin uğurunu onun mövzusuna münasibəti ilə əlaqələndirir¹⁹. Füzuli sözlə, obrazla məharətlə oynayan böyük sənətkardır. Sanki heca daşlarından mənalı memarlıq qurur. Türk poeziyasının bir çox ifadəli kamilliklərini özündə ehtiva edir. Demək olar ki, bütün şeirlərində duyğu ünsürlərindən üstün olan xalis ziyalılıq yumoristik, bəzən də satirik görünür, onun dövrünün ictimai quruluşunu təsvir edən və təhlil edən “Şikayət kitabı”nda olduğu kimi bəzən komediya elementi ehtiva edir. Füzuli həyata, sevgiyə bütün ölçüləri ilə çox ciddi yanaşan şairlərdəndir. Amma onun məna dünyasında həyatın, eşqin məğzi iztirabdır:

“Ya Rəbb bəlayi eşq ilə qıl aşına məni,
Bir dəm bəlayi eşqdən etmə cüda məni.”

¹⁵ Əhməd Həmdi Tanpınar, “Ədəbiyyat üzərinə məqalələr”, Haz.: Zeynəb Kerman, Dergâh Yay., İst, 1977, S.137.

¹⁶ Ü.Aslan-H.Taş-Ö.Zülfe, Tahir Üzgör’e Armağan, “Abdullah Surun “Füzuliyə bir nəzər” məqaləsi, Yayınevi, Ankara, 2018, S.305.

¹⁷ Əhməd Həmdi Tanpınar, “XIX əsr Türk ədəbiyyatı tarixi”, Haz.: Abdullah Uçman YKY, İstanbul, 2006, S.19.

¹⁸ Həmid Araslı, “Məhəmməd Füzulinin əsərləri”, Şərq-Qərb, Bakı, 2005, C.1, S.3.

¹⁹ Aristotel, “Poetika”, Çev.: İsmail Tunalı, (1447a) S.11.

...
“Öylə zəif qıl tənimi firqətində kim,
Vəslinə mümkün ola yetürmək səbə mənî”.

Füzuli Tanrısına deyir: “Eşqin bəlası, yəni insanları sınağa çəkən, bəla və izzatlıqlara səbəb olan eşqlə bir yerdə olum, ondan çəkinməyəm”. Maddi vücudum səndən uzaq olmağın əzabından zəifləyə bilər bu sevgidən, amma mənimlə əlaqəni bəla ilə kəsmə, çünki bəlkə səhər küləyi ağrıdan zəifləmiş varlığımı asanlıqla sənə apara bilər.

Füzulinin ağıl və qəlb aləmində bu izzatlıq onu mütləq həqiqətə aparacaq bir alət olduğu üçün alət dəyər və əhəmiyyət kəsb edir. Çünki Füzulinin şeirləri tamamilə fəlsəfi və müdrik xarakter daşıyır²⁰.

Bu səbəbdən onun izzatlıq halı, İslam təsəvvüfündə “Çilə və ya Ərbəin” adlanan mənəvi səfərdə çox müqəddəs və mübarək görülən müqəddəs zahidlik deyə biləcəyimiz dərviş rəftarıdır həyata müəyyən baxışın üzvü. Odur ki, sözügedən həyatı yaşama tərzini psixi pozğunluq olan mazoxizmlə eyni görmək Füzulini və onun mənsub olduğu İslam hikmət dünyasını dərk etməmək deməkdir. Çünki İslam hikmətinə görə məsivallah (Allahdan qeyrisi) adlı şeylərin sferası və ya kainat səltənəti əzəldə, ilahi elmdə əvvəl sabit bir varlıq kimi, sonra isə var idi. bir 'yan-i sabiti. Və sonra, Tanrının varlığından başqa, indi müşahidə etdiyimiz kimi, onlar empirik dünyanın elementləri oldular. Beləliklə, insanlar və əşyalar aləmi meta-kosmik fazaya və ya ilkin mərhələ olan bu ilkin vəziyyətə qayıdana qədər bu ayrılıq, çoxluq və metamorfoza görə həmişə dərd içində olacaqlar. Bir sözlə, varlığın mahiyyəti əzabdır. Bu baxımdan Füzulinin şeirlərindəki bəla, sıxıntı, izzatlıq və qəm-qüssə bəsit insani duyğulardan çox uzaq bir mənə daşıyır və insan-tanrı-kainat münasibətində funksional əhəmiyyət kəsb edir.

Füzuli nağılı, hekayəsi olan şəxsdir. Bu baxımdan o, şairdir. Çünki ictimai təxəyyüldə şair hikməti özündə ehtiva edən və onu uydurma mətn olan nağıl və ya hekayə vasitəsilə insanlara sevdirməyə çalışan şəxsdir. Bu ifadəni Türkiyə türkcəsində bəzən “Bizə danışacağın bir hekayən varmı?” mənasında işlədirik. Yaxud da “onun bizə danışacaq hekayəsi var” kimi istifadə edirik. Bir sözlə, onun “Leyli və Məcnun” əsəri bütün Türk Ədəbiyyatı

Tarixi boyu özünəməxsusluğunu qoruyub saxlayan bir əsərdir²¹.

Füzuli poeziyasındakı mövzular özlərinə qapalı deyil, əksinə, başqa estetik mövzulara açıqdır. Və Füzuli insan həyatına faciəvi prizmadan baxdığından, onun şeirlərində faciə hissi tez-tez görünür. O, tez-tez insanın yer üzündəki taleyinə və gələcəyinə, insanın yer üzündəki faciəsinə hər dəfə müraciət edir. Ona görə də onun şeirlərində “narahatlıq və kədər” hissi açıq-aşkar üstünlük təşkil edir. Məsələn, “Ehtiyat etdin, ey cənnət, fikir cəsur və xəyali xətlər etdin, ey cənnət” misraları, “Ağciyəri qanayanlara, qürbətdə yazıqlara aman vermədin” kimi misralar da. buna şəhadət verin. Bəzi mənbələrdə Allaha çata bilməyən şairlər tərəfindən Allaha dolaylı məzəmmət kimi göstərsə də, bizzat, Füzulinin məzəmmət etdiyi “Fələk” nə Allah, nə də qismət deyil, indiki zeitgeist zehniyyətidir. O, insanın öz iradəsinin iştirakı olmadan baş verən və ya özündən kənar aktorlar tərəfindən müəyyən edilən elementləri simvollaşdırır, lakin son nəticədə fərdin içində olduğu və çıxma bilmədiyi hər bir hadisəni və səbəbi ifadə edir: Bu baxımdan a priori. insanın özünü dərk etdiyi şərtlər onun taleyi kimi təsvir edilə bilər.

NƏTİCƏ. Füzuli bəzi araşdırmalarda “Füzuli deyirsə, gözəldə vəfa var; “Aldanma Kİ, şairin sözü, əlbəttə, yalandır” misrasına əsaslanaraq hesab edirik ki, onu Azərbaycan poeziyasında şairlərə estetik (bədi) yalanlar öyrədən sənətkar kimi qələmə vermək düzgün deyil.²² Çünki Füzuli kimi haqq və haqq aşığı olan bir insanın Qurani-Kərimin pislədiyi “itaətsizliyə və yalana” göz yumması mümkün deyil. Məlum olduğu kimi, yalan vəfasızlıq sözüdür. Başqa sözlə desək, həqiqəti örtən bəyanatdır. Halbuki poeziya şüurlu insanların insan, Allah və varlıq arasındakı əlaqəni ağıl və zəka ilə deyil, qəlb gözü ilə kəşf etməsi prosesidir. Əslində şeirdə deyilir ki, gözəl insanlarda sədaqət olmasa da, yalnız gözəl olduğu üçün vəfalı olacağını düşünənlər aldanacaqlar. Təbii ki, gözəllik mütləq vəfasızlıq tələb etmir. Burada deyilən odur ki, insanların gözəllərə tələbatı var və buna görə də onların həmişə çoxlu talibləri olur. Buna görə gözəllər tez bir seçimə müraciət edirlər. Əgər şairlər gözəlliyə heyran olduqları üçün onu tərifləsələr və onu əldə etmək

²⁰ Həmid Araslı, Məhəmməd Füzulinin əsərləri, C.1, S.5

²¹ Tanpınar, “Ədəbiyyat üzərinə məqalələr”, S.137

²² Həmid Araslı, S.17

üçün sadıq olduqlarını söyləsələr, buna inanmaq həqiqətdən xəbərsizlik olardı.

Füzuli ağıl özünü obyektləşdirməsini mümkün görür. Ağıl öz üzərində fokuslanaraq özünü təhlil edərkən, bu konsentrasiyadan boğulduğunu anlayır və "Kaş səninlə olmasaydım, kaş səninlə olmasaydım" deyərək ağıl fakültəsinə müraciət edir və bu təfəkkür burulğanından başqa çıxış yolu axtarmaq, təfəkkür fəaliyyətinin çatdığı ölçülərdən sıxıntı duymaq. Bu, yəqin ki, intuisiyadır, ruhun kəşfinin başqa bir üsuludur. Bu baxımdan rasionallaşmanın maddi aləmdə praqmanı təmin edən fəaliyyətlərlə məhdudlaşmasından, intuisiyanın bizi varlığın mahiyyətinə aparmasından danışmaq olar. Odur ki, bəşəriyyətin Füzulinin mənsub olduğu dünya normaları ilə ağıl və praqma dövrünün mənfiliklərini aşması mümkün ola bilər.

İnsan instinktlərinin tələb etdiklərini yerinə yetirdiyi müddətə həyatdan həzz alan bir varlıqdır. Həyat sahəsində aktiv fəaliyyət göstərməli olan bu canlının özündən gözlənilən və proqramına yüklənən proqram təminatının tələblərini yerinə yetirməsi üçün hər bir hissini özünəməxsus fəaliyyətindən həzz alması, insan üçün də lazımdır. orqanizmin yaşaması. Həzz orqanizmi hər funksiyadan sonra və hətta funksiya zamanı heyvani səviyyədə canlı saxlayan xüsusiyyətdir. İnsan öz instinktlərini yerinə yetirməyəndə (yaxud qarşısı alındıqda) həzz deyil, ağrı hiss edir. Buna görə də zəka həzzin qarşısında duran maneələri aradan qaldırmaq üçün üsullar kəşf edən və icad edən bir istedad kimi görünərsə də, bu qabiliyyət daha çox inkişaf etdiyi üçün insanlar digər canlılara da hakim ola bilərlər. Bu səviyyədə insan ancaq "insan" və ancaq heyvani (anima) səviyyəsində instinktiv varlıq, öz fitrisinin qulu və azad olmayan varlıqdır. İnsanlar yalnız öz instinktlərinin sahibi ola bildikdə azad və insan olacaqlar. Bu kontekstdə azadlıq insanın instinktlərə müqavimət göstərə bildiyi zaman ortaya çıxan yeni bir vəziyyətdir. İnsan öz instinktlərinə tabe olmadıqda ağrı hiss edəcəyini bilsə belə, bunu seçə bilər, yəni azadlığı seçir. Füzulinin şüurlu şəkildə seçdiyi bu ağrılı yol bir üsul (sadiq olunan əsas prinsip) kimi azad edici müqəddəs zahidlikdir.

Sevgi və izzət prosesini nəticəsində qəlb vasitəsilə həqiqətin özünü kəşf etməkdir. Füzuli bunu bizə açıq-aydın deyir: Füzuli desə də, "gözəl"

və cazibədar qadınlarda vəfa vardır. Füzuliyə də inanmayın, çünki Quranın qınadığı şairlərin tipologiyasında ancaq şair sözü kimi bir ifadə görə bilərsiniz. Amma Füzuli kimi peyğəmbər və Kərbəla aşiqi olan bir şəxs belə bir söz deyə bilməz. Amma bunu desə belə, bu söz doğru olmazdı. İşin həqiqəti belə olsa da, Füzulini Homerlə yaxınlaşdırmaq bəhanəsi ilə onun hikmətini yunan mifoloji mövhumatları ilə qarışdırmaq heç vaxt yolverilməzdir. Çünki bilirik ki, Füzuli kimi şəxsiyyətlər tarixdə yaşamasaydı, bəşəriyyət mənəvi cəhətdən iflasa uğrayaraq rüsvayçılıq dənizində boğulardı²³.

Füzulidə İslam Peyğəmbərinin məhəbbəti o qədər dərin ki, o, Peyğəmbərin adını çəkmədən "su" qəsidəsində onu "dost/sevgili" adlandırır və "Əgər arzudan ölsəm" şəklində ifadə edir. *dayağı, toz atan, Şimal eylin torpağım, onunla su təklif et.*" . Yəni aşiq şairimiz Peyğəmbərin əlini öpmək həsrəti ilə yanıb, axırda yanıb kül olub torpağa çevrilir. Demək istədiyi odur ki, sən mənim bu torpağımda göyərte düzəltən və onu sevdiyim təqdim etsən, bir növ ona qovuşaram.

Yalnız Şeyhinin, Necati bəyin, Bakinin, Nedimin, Şeyh Qalibin şeirləri Füzulinin şeirləri ilə rəqabət apara bilsə də, bəzi məqamlarda, xüsusən də Füzulinin şeirlərindəki mücərrəd obrazlar şeir və daxili ahəng baxımından hamısından güclüdür²⁴.

Feniks dəstəsində biz kimik? Qənaət gözləyirik" misrasındakı obrazlara diqqət yetirsək, "Feniks" artıq xəyali və mücərrəd bir quş sayılsa da, əslində "haqqı axtaran" ruhları ifadə edir. Feniks nəhayət ki, od tutub yanır, amma sonda yenidən öz "külündən" qalxır və yeni forma ilə mövcuddur. Bunlar bəlkə də minlərlə insandan biridir. Onlar isə yalnız bütün dövrlərdə konvoy yaratmaq üçün kifayətdir. Lokalizasiyası onları hər şeydən təcrid edir və onlar həm də xəyali dağ olan "Kaf" dağının "məmnunluq zirvəsində"dirlər. Razılıq dinclik və məmnunluq içində olmaq deməkdir. Onlar öz adlarından heç bir varlıq və ya yoxluq iddiası olmadan tam etibar və təslimiyyətlə hər cür ambisiya və gözləntilərdən azaddırlar. Belə ki, onun şeirlərində hətta "ölüm" də "Leyla" ilə gözəlləşir.²⁵ Füzulinin şeirlərində digər mühüm mövzu "səhra"dır. Səhra metaforası daha sonra Nitsşe tərəfindən Fövqəlbəşər olmaq üçün yaşanmalı olan

²³ Həmid Araslı, S.25

²⁴ Tanpınar, Məqalələr, S.137

²⁵ Yenə orada. S.138

"mərhləni" simvollaşdırmaq üçün istifadə edilmişdir. Əslində səhra və gecə bir-birini tamamlayan iki mövzudur. Doğrudan da, səhraya yalnız gecə həyat gətirir. Gecə və qaranlıq sufi ənənəsində "tövhid"i simvollaşdırır. "Zərdüşt belə dedi" adlı şeirində, "Səhra böyüyür, vay halına səhranı içinə gizlədənlərin" bölməsində Nitsşe müdrikliyə aparən yolda dözümlü olan sınaqlara diqqət çəkən səhra qızlarının ağzından danışır. ərəb əfsanəsini xatırladan dekor üslubunda "öz həqiqətlərini axtarmaq" səyahətinə çıxın²⁶. Deyə bilərik ki, Füzulinin şeirlərində Məcnun səhranın özüdür. Və ya ən azından səhralaşmaya doğru sürüklənən bir insandır. Səhra böyüyür, səhra xarabalıq və tənhalıqdır, burada müxtəliflik tədricən birliyə çevrilir. Beləliklə, Məcnunun çatacağı tövhid ideyasının mənalı simvoludur. Çünki Məcnun özünü həmişə özündən nədənsə təcrid edir və doğulduğu mühitin, cəmiyyətin yüklədiyi bir şeyi həmişə özündən kənara atır.²⁷

Şair Füzulinin şeirlərində ümumən məhəbbət, təbiət, dini mövzular, insan həyatındakı dərd və ağrılar diqqət mərkəzində olsa da, şeirlərində ümumən faciəvi çalar var. O, şeirlərində eşq ağrısı, ayrılıq, həsrət, tənhalıq və insanın dünya həyatında keçiciliyini əsas götürən ekzistensialist münasibət mövzularından bəhs edir, uyğun mövzular yaradır. Bu səbəbdən də Füzulinin şeirləri ümumən gərgin emosional dərinlik daşıyır və oxucunu kədərlə əhatə edir, kədərinə şad olan bir ruh mühitinə salır. Şeirlərində dil və şeir texnikasından istifadə etməsi ilə tanınan şair türk ədəbiyyatının önəmli adlarındanıdır.

Füzulinin öz məlumatına görə, onun "Fəzli" adlı oğlu var idi, o, öz səviyyəsində olmasa da, ərəb və fars dillərində şeir yaza biləcək səviyyədə şair idi. Füzuli ömrü boyu ustadı Əbdülmü'min Dədənin dərviş locasında "Çırasuz" adlı işıqçı vəzifəsində çalışmışdır. Və ölümündən sonra bələdçisinin də olduğu türbədə dəfn edildi. Köprülünün Füzulinin divanına əsaslanan araşdırmasına görə onun şiə olması müəyyən tarixi həqiqətdir. Lakin Füzuli şiəliyinin "Leyla və Məcnun"un müqəddiməsindəki rəvayətdəki aşağıdakı misralardan anlayırıq: "Ey çarı yarı kamilin əyani mülki-din, Örbabı sidqü muadələt və rə'fətu həya; Dövrün, bu dörd fəsl ilə bir mütədil zaman, Şərin, bu dörd rükn ilə bir mütəbər

bina". Peyğəmbərə bu şəkildə xitab edərkən dörd xəlifənin xüsusiyyətlərini tərifləmiş, Əbu Bəkr Sıddıq; Bunun qarşılığında Öməri Adli; hörmətlə Əlini, Osmanı təvazökarlıqla tərifləyir²⁸. Əslində islam dünyasında avropalıların din tarixində olduğu kimi 100 il davam edən məzhəblərə mülkiyyət olməyib. Sosial-iqtisadi kökləri olan bəzi təcrid olunmuş siyasi hadisələri (son bir neçə əsr istisna olmaqla) nəzərə almasaq, İslam dünyasında şiəlik və sünnilik aidiyyəti şəxsən açıqlaması olmadan kənardan başa düşülən bir məsələ deyildi. Düşünürük ki, məscidə və ya elm dairəsinə gələn insanın üstün tutduğu məzhəbə dəlalət edəcək heç bir əlaməti yoxdur. Qədim dövrlərdə alimin üstünlük verdiyi məzhəb ancaq həmin şəxsən izahı ilə başa düşülən bir məsələ idi və ümumbəşəri alim məzhəbi onun tabe olduğu müftinin fətvası əsasında nəzərdən keçirilirdi. Çünki bir çox alimlərin təhsil prosesinin müxtəlif mərhələlərində məzhəbindən asılı olmayaraq sünni və ya şiə ustadlarından dərs aldığı və bunun cari təhsil təcrübəsi olduğu məlumdur. Digər tərəfdən qeyd etməliyik ki, Səfəvi Türk Dövlətinin yaranması və inkişafı İslam və Türkiyə tarixi baxımından mühüm hadisədir. Bu hadisənin ən mühüm nəticəsi İslam dünyasında xilafət əvəzinə imamət üzərində mərkəzləşmiş yeni bir ağırlıq mərkəzinin meydana çıxmasıdır. Ən fərqli xüsusiyyəti şiəlik olan və sonradan bütün İrani, qismən də Əfqanıstan və Pakıstanı əhatə edən bu dini dünyanın varlığı bu günə qədər davam edir. Faruk Sümərin iddiasına görə, bu məsələnin ən diqqətçəkən tərəflərindən biri də şiəliyin İrana Anadoludan gətirilməsidir. Açıqı, Şumerə görə İrana şiəliyi gətirən və Şah İsmayılın ruhani rəhbərliyi ilə Səfəvi dövlətini quranlar Qızılbaş-Türkmən adlı Anadolu türkləridir. Onun sözlərinə görə, aydındır ki, 1450-ci illərdə İran əhalisinin çox az hissəsi istisna olmaqla, əksəriyyəti sünni idi. Əslində Anadoludan İran/Xorasan/İraq bölgəsinə yalnız Səfəvilərlə gedən bu ünsürlər İranda şiəliyi yeritmiş və Səfəvilər Şeyxdən şaha keçərkən zor tətbiq etsələr də, bunun əqidə və fiqhini etmişlər. İslam məktəbi misilsiz bir məzhəbdir, nədənsə bu məsələ elm aləmində bu prizmadan anlaşılmamışdır. Faruk Sümərin sözlərinə görə, şiəlik Anadoludan ayrılıb və əks tezis necə doğulduğunu və necə qəbul

²⁶ Nitsşe, "Zərdüşt belə deyirdi", Çev.: Turan Oflazoğlu, Cem Yayınları, İstanbul, 1991.S.138.

²⁷ Tanpınar, Məqalələr, S.139.

²⁸ Köprülüzadə Fuad, S.16

edildiyini anlamaq mümkün deyil²⁹. Şəliyin fars mənşəli olması tezisinin Sümərin necə səhv tapdığı və necə qəbul edildiyinin (bu rüsvayçı tezis) tarixən doğru olmadığını iddia etdiyinin əsas izahı bizcə belə ola bilər: -psixologiyadır. . Başqa sözlə desək, hər bir mədəniyyətdə bəzən tarixi-ictimai hadisəni indiki cəmiyyətin hazırkı psixoloji bazasında şərh etmək (anaxronizm) olar. Amma qeyd etməliyik ki, Faruk Sümerin fikirlərinin tam əksi olan antiteza, başda M. Fuat Köprülü olmaqla bir çox elm adamları tərəfindən müdafiə edilmişdir. Köprülüyə görə, İranda, Xorasanda, Azərbaycanda, İraqda əsrlər boyu yaşayan şiə-batini hərəkatı var. Və Şeyx Səfiyüddün Ərdəbilidən bəri işıqlı müqəddəslik halosu ilə əhatə olunmuş bu ailə Şah İsmayılın yüksək və qətiyyətli şəxsiyyəti sayəsində şiə-batini vasitəsilə şeyxlik və şahlığı sintez edərək Osmanlıya rəqib ola bildi. qeyd etdiyimiz mentalitet və meyllər. Və beləliklə, şiəlik Səfəvilərin rəsmi ideologiyası olaraq bu bölgədə “dövlət dini” oldu³⁰.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Füzuli çağının aktual və etibarlı elmlərini tədqiq etmiş bir maarifpərvər sənətkar kimi şeirlə bağlı poetik mülahizələrini türkcə divanında “elmsiz şeir bünövrəsiz bir şeir olur, bir şer olur. bünövrəsiz şeir bünövrəsiz şeirə çevrilir” Başqa sözlə desək, onu irfan əsasında ucalan divara bənzədir və bildirir ki, elmdən məhrum bir sənət heç vaxt daimi ola bilməz, hörmət də ola bilməz. Ona görə də sözügedən divanın müqəddiməsində sənətinin uzunömürlü olması üçün elm öyrəndiyini bildirir. Lakin buna əsaslanaraq deyə bilmərik ki, Füzuli şeiri “məlumat və ünsiyyət vasitəsi” kimi qəbul etmişdir. Onun poeziyasındakı mövzuların fəlsəfi dərinliyi bu mühakiməni əngəlləyir. Bu səbəblərdən asılı olaraq deyə bilərik ki, Füzulinin şeirləri (bəzi istisnalarla) öz obrazları kontekstində nə müəyyən həqiqətlərin müjdəçisidir, nə sənətin yalnız estetik qayğılarla ifa olunduğu plastiklik sözü, nə də müəyyən mənaların ötürülməsidir. həqiqətlər. Şairin obrazlar dili musiqi ilə söz arasındadır, anlaşılmaq üçün deyil, eşidilmək, hiss etmək (intuisiya) üçün yaradılmışdır, lakin musiqiyə daha yaxındır. Bu baxımdan Əhməd Haşimin saf poeziya anlayışının prototipi olduğunu söyləyə bilərik. Bunun ən gözəl nümunələrindən biri də “Su qəsid”dir.

Bir sözlə, deyə bilərik ki, Füzulinin poeziyası öz tarixində formalaşmış türk ruhu və onun türk

poeziyasında simvollar və məcazlar kainatı çərçivəsində özünü tapan mücərrəd transsendental sahəyə olan ehtiyac və istəyidir. Üstəlik, onun poeziyasını dalğalı dənizə bənzətsək, şeirin maddi tərəfini, yəni şeirdəki dil naxışlarını, sözləri, misraları, metri, qafiyəni, simvolu və digər elementləri dalğalara/dalğalara bənzətmək olar. dənizdən. Dənizin dalğalarını müşahidə edərək, bu görünüşdə dalğalarla birlikdə dənizə baxaraq onun varlığını dərk edirik. Və dəniz sanki dalğaların içində yoxa çıxdı. Halbuki bizə lazım olan dalğaların özü deyil, dənizin təbiəti, başqa sözlə desək, şüurda dənizin özüdür. Bu dəniz kainatın təbiəti və zahiri görünən insanın “mənasıdır”. Bir sözlə, Füzulinin poeziyası həmişə oxucunun əqli dərinliyinə və mücərrədlik qabiliyyətinə və ölçüsünə uyğun olaraq dərinlik qazanma qabiliyyəti daşıyan irfani və faciəvi bir poeziya üslubudur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

- * Əhməd Həmdi Tanpınar, “XIX əsr Türk ədəbiyyatı tarixi”, Haz.: Abdullah Uçman YKY, İstanbul, 2006.
- * Əhməd Həmdi Tanpınar, “Ədəbiyyat üzərinə məqalələr”, Haz.: Zeynep Kerman, Dergâh Yay., İstanbul, 1977.
- * Aristotel, “Poetika”, Çev.: İsmail Tunalı, Remzi Kiatapevi, İstanbul, 1976, S.1447a.
- * Cövdət Qüdrət, “Füzuli”, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1985.
- * Erol Güngör, Doktorluq, Dosentlik, Professorluq dissertasiyaları, Yer-Su, 2018.
- * Füzuli, “Leyli və Məcnun”, Haz.: Muhammet Nur Doğan, YKY., İstanbul, 2000.
- * Hasibe Mazıoğlu, “Füzuli və Türkcə Divanı'ndan seçmələr”, Ank., Kültür Bakanlığı Yay., 1992.
- * Həmid Araslı, “Məhəmməd Füzulinin əsərləri”, Şərq-Qərb, Bakı, 2005.
- * İbnü'l Emin Mahmud K. İnal, “Son əsr Türk Şairləri”, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1988.
- * Köprülüzadə Mehmed Fuad, Fuzulî Hayatı ve Eseri, Yeni Şark Kütüphanesi, İstanbul, 1924.
- * Nitsşe, “Zəşdüşt belə deyirdi”, Çev.: Turan Oflazoğlu, Cem Yayınları, İstanbul, 1991.
- * Ü.Aslan-H.Taş-Ö.Zülfe, Tahir Üzgör'e Armağan, “Abdullah Surun “Füzuliyə bir nəzər” məqaləsi, Yayınevi, Ankara, 2018.
- * Takiyettin Mengüşoğlu, “Fəlsəfəyə giriş”, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1983.

²⁹ Faruq Sümer, S.1-2.

³⁰ Köprülüzadə Fuad, S.11